

В.М.МАТЯХ*

ГЕТЬМАН В ЕМІГРАЦІЇ ПИЛИП ОРЛИК: ІСТОРИКО-ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПОЛІТИКА

У статті робиться спроба представити історико-історіографічний портрет українського політичного діяча першої половини XVIII ст., гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика. На тлі біографічної канви висвітлюється спрямована на відновлення незалежної Української козацької держави політична діяльність цієї непересічної постаті. Особливу увагу звернуто на політико-теоретичну спадщину П.Орлика.

Пилип Орлик – державний і політичний діяч, дипломат, полководець, публіцист, поет, полеміст, – без сумніву, належить до найбільш яскравих постатей не лише української, а й загалом європейської історії першої половини XVIII ст. Людина, наближена до легендарної особистості епохи – гетьмана І.Мазепи, людина, що вільно спілкувалася з правителями багатьох країн Західної та Центральної Європи, турецькими султанами і кримськими ханами, що тримала у своїх руках важелі європейської дипломатії, велична за своїми замислами і трагічна за своєю долею, – таким постає український гетьман в екзилі у спогадах та листуванні сучасників, зі сторінок документальних джерел, у зразках епістолярної спадщини, працях не одного покоління науковців. Водночас і сьогодні ще недостатньо поціновано його роль в українському державотворенні, не до кінця проаналізовано політичний спадок, розпорошеною залишається поетична й полемічна творчість.

Унаслідок багатьох причин протягом тривалого часу постать і діяльність цього українського гетьмана ставали предметом наукових зацікавлень переважно тих українських істориків або дослідників історії українського права, творче життя яких виявилось тісно пов'язаним із закордонними українознавчими центрами. Натомість у самій Україні, за словами одного із його сучасних біографів, «ще за його життя ширили чутки про нужденну смерть [...] на вигнанні, його проклинали поряд з Іваном Мазепою та Іваном Виговським. Царська влада вилучила Орлика з історії України як “зрадника і ренегата”»¹. Не жалувала його й радянська історіографія, у зразках історієписання якої ім'я П.Орлика «згадувалося лише в контексті критики “націоналізму”. Вигнанець за життя був вигнанцем і по смерті. Справа його забулася. Панувала лише негативна офіційна оцінка»². Більш точно узагальнити ту ситуацію, що склалася у вітчизняній історичній думці

* Матях Валентина Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

¹ Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994. – С.419.

² Там само.

щодо наукового вивчення і популяризації державотворчих прагнень цього національного лідера ранньомодерної доби, важко. Додати можна лише те, що незважаючи на той кількісний публікаторський ажіотаж навколо постаті П.Орлика, який спостерігається в Україні після її незалежнення в 1991 р., по-справжньому цікавих наукових праць з'явилося не так уже й багато. Вочевидь, справа ускладнюється значною мірою тим, що більша частина життя цього українського політика проходила за межами України. Він та його родина змушені були постійно змінювати місця свого проживання, що, безумовно, не сприяло формуванню більш-менш компактних джерельних відкладень, які б послідовно фіксували політичні кроки гетьмана в екзилі як лідера першої хвилі української політичної еміграції. Відповідно, малодоступною для вітчизняних істориків залишалася і його політико-теоретична спадщина, що відбивала прагнення як самого гетьмана, так і того старшинського осередку, що оточував його поза межами Батьківщини. Маловідомим в Україні – і цьому значною мірою сприяли цілеспрямовані дії російської дипломатії – залишався й міжнародний резонанс, який час від часу виникав у правлячих та дипломатичних колах ряду європейських країн щодо політичних закликів і пропозицій, які виходили від П.Орлика.

В історіографії регулярно підкреслюється, що за своїм походженням майбутній гетьман не був українцем і цілком свідомо користувався з цього в ті моменти, коли в інтересах справи вважав за необхідне відокремити свою позицію від дискредитаційних (в очах європейського загалу чи російського царату) вчинків або маніфестів українських, зокрема запорозьких, політичних лідерів.

Отже, перш ніж перейти до розгляду існуючих поглядів на політичну спадщину цього непересічного українського державника, коротко зупинимося на його походженні й тих факторах, що обумовили стрімкий злет його політичної кар'єри, однак при цьому так і не дали сповна розкритися його, без перебільшення, блискучим здібностям державного діяча.

Народився майбутній гетьман 11 (21) жовтня 1672 р. у с. Косут Ошмянського повіту Віленського воєводства (територія сучасної Білорусії), у родині Степана Орлика, шляхтича, що належав до литовсько-польської гілки старовинного чеського баронського роду. Історики припускають, що у межах Великого князівства Литовського представники цієї родини вимушено опинилися у другій чверті XVIII ст., коли події Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., що прокотилася Європою, зірвали з насиджених місць значні маси населення втягнених у кривавий вир країн³. Його мати – Ірина, очевидно, походила із православного литовського роду Малаховських-Володкевичів⁴.

У Литві, у родовому маєтку батька, який загинув у грудні 1673 р. під Хотин⁵, коли сину ледь виповнився рік, пройшли його дитячі роки. Невідомо, в яких традиціях виховувався маленький Пилип, які чинники

³ Чухліб Т. Пилип Орлик. – К., 2008. – С.7.

⁴ Борицак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742–1759). – Л., 1932. – С.175.

⁵ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.421.

впливали на формування його характеру й світогляду, але не важко припустити, що саме в родинному колі закладалися ті підвалини його особистості, які згодом повною мірою розкрилися на обраній ним життєвій стежі. Щедро обдарований від природи юнак навчався спочатку у Віленському єзуїтському колегіумі, а згодом, по переїзді родини в Україну – у Києво-Могилянській академії. У стінах цього закладу, під впливом талановитого наставника Стефана Яворського, який усе життя залишався його другом і дорадником, шліфувалися природні здібності молодого шляхтича, відточувався його письменницький хист. Очевидно, саме в академії під впливом її вільнолюбних традицій і пієтету перед героїчним минулим козацької держави, який прищеплювався студентам викладачами, у серці юнака й зародилася віддана любов до своєї нової Батьківщини.

Зовнішній вигляд Пилипа Орлика в часи, коли він ще робив перші кроки на службовому шляху, зберіг для нащадків портрет із картинної галереї гетьманської резиденції Кирила Розумовського в Батурині⁶. З полотна на нас дивиться молода, серйозна, інтелігентна людина з чіткими рисами обличчя, прямим відвертим поглядом⁷. Широка освіченість П.Орлика, його інтелектуальний рівень простежується вже в ранніх літературних творах, зокрема панегірику «Алцид російський» (Вільно, 1695 р.) та поетичний збірці «Гіппомен сарматський» (Київ, 1698 р.). Існує припущення, що саме в цих творах вперше були апробовані принципи майбутньої політичної програми українського гетьмана. Так, Т.Чухліб стверджує, що сам П.Орлик розглядав свій перший, присвячений І.Мазепі, панегірик «як одну зі складових конструйованої ним ідеологеми, яка могла стати наріжним каменем світогляду української еліти й підвести під будову козацької держави надійний ідеологічний фундамент»⁸.

Досить красномовно, як на наш погляд, ерудованість автора «Щоденника» («*Diariusz Podrozny*») охарактеризував Я.Токаржевський-Карашевич, який у 1930-х рр. підготував Орликові подорожні нотатки до друку. Дослідник зазначав:

«Щоденник гетьмана писаний по-польському. Мова чиста, чепурна, – видно, що гетьман володів нею найвільніше з усіх мов, які знав, хоч іноді трапляються українізми та навіть правописні помилки. Дуже часто вживає гетьман макаронізмів – слів латинських, французьких, церковнослов'янських, грецьких та турецьких. Перших найбільше, згідно з тодішньою мовою, і видно, що наш мемуарист знав дуже добре латинську мову. Для назов свят і церковних термінів гетьман уживає церковнослов'янських слів і пише їх кирилицею. Турецьких і грецьких виразів уживає він для різних урядових чи військових технічних означень»⁹.

⁶ Репродукцію див.: Ілюстративна Україна. – 1913. – №5/6. – С.11–12.

⁷ Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – К., 1996. – С.101.

⁸ Чухліб Т. Пилип Орлик. – С.11.

⁹ Діарій гетьмана Пилипа Орлика / Опрацював до друку Я.Токаржевський-Карашевич // Праці Українського наукового інституту. – Т.XVII. – Серія історична. – Кн.3. – Варшава, 1936. – С.V–VI.

Службова кар'єра молодого випускника Києво-Могилянської академії розвивалася напрочуд вдало. На початку 1690-х рр. він обійняв уряд казначейного писаря Київської митрополії¹⁰. Вочевидь, перед ним відкривалися широкі перспективи на духовному поприщі. Однак юнак вирішив свою долю по-іншому, обравши шлях державного службовця. «Незабаром, – зазначав Б.Крупницький, – бачимо його в гетьманській канцелярії, куди його правдоподібно рекомендував Стефан Яворський»¹¹. Шлюб П.Орлика з Ганною Герцик значно зміцнив його позиції у середовищі козацької еліти Гетьманщини. Природні ж дані, помножені на ділові риси, невдовзі привернули до молодого канцеляриста увагу гетьмана України І.Мазепи. Зокрема, останній у 1702 р. виступив хрещеним батьком старшого сина П.Орлика – Григора.

Швидко просуваючись службовими щаблями, Пилип Орлик у 1706 р. обійняв одну з найвищих в урядовій ієрархії Гетьманщини посад – генерального писаря Генеральної військової канцелярії. На цей час він уже був наближеною до гетьмана особою – І.Мазепа беззастережно довіряв йому свої найпотаємніші задуми, зокрема щодо повернення незалежності козацької держави шляхом прийняття протекції шведського короля.

Між тим наближалася катастрофа під Полтавою. Підсумовуючи події 1707–1709 рр., В.Шевчук зазначав:

«Повстання Івана Мазепи було вибухом більш відчайним, як організованим чи підготовленим, а його поразка фатальна для України; одне те, що після нього Україна потрапила під тиранський гніт значно більший, як був передоцм, а друге, що й кращі найвірніші соратники повсталого гетьмана, тобто справжні патріоти своєї землі, змушені були покинути рідну землю і поневірятися в еміграції... У політичну еміграцію пішло все Низове Запорозьке Військо, частина городового з частиною патріотично настроєної старшини, отже, сила потрапила за кордон немала»¹².

Так для П.Орлика почалося нелегке життя вигнанця. Позаду залишилася Україна, звичне коло обов'язків, отримані за бездоганну службу маєтки під Ніжином, на Стародубщині, Чернігівщині, Полтавщині, рангові маєтності в Галичині¹³. Попереду були надії на близьке визволення Батьківщини і їх крах, народження молодших дітей (всього у гетьмана було три сина й чотири дочки) і десятиліття злиднів та поневірянь на чужині (у 1709–1714 рр. він перебував у Бендерах; пізніше (1715–1722 рр.) – у Швеції, Братиславі і Кракові, із 1729 по 1742 рр. – у межах турецьких володінь).

¹⁰ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – С.6.

¹¹ Там само.

¹² Шевчук В. Пилип та Григор Орлики – керманічі першої української політичної еміграції // Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповідання. – К., 1996. – С.4.

¹³ Енсен А. Орлик в Швеції // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.ХСІІ. – Л., 1909. – С.128, 150, 152; Лазаревський А. Малороссийские посполитые крестьяне. – К., 1908. – С.35.

У вересні 1709 р. у Бендерах унаслідок тяжкої хвороби обірвалося життя І.Мазепи. Через деякий час російський цар Петро І затвердив гетьманом України І.Скоропадського. Однак ця кандидатура не задовольняла не лише українських політичних емігрантів, а й значну частину їх прибічників в Україні. 5 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася загальна козацька рада, на якій гетьманом було обрано Пилипа Орлика. Безперечно, у цьому рішенні старшини і запорожців переплелися і розуміння тієї складної ситуації, в якій опинилася українська політична еміграція на чужині після втрати володаря гетьманської булави, і та популярність, якою користувався в її колах генеральний писар як досвідчений урядовець, а також прибічник і довірена особа померлого гетьмана, що, як ніхто інший, найкраще міг наслідувати традиції державотворчої політики свого попередника. У прийнятій радою постанові зазначалося:

«По давним обычаем и правам войсковым избрали мы себе вольными единогласными голосами за гетмана его милости пана Филиппа Орлика достойного тоей гетманской чести и могучого при помощи Божьей и протекции найяснейшего королевского величества шведского, высоким своим разумом и искусством уряд тот гетманский, под сее время трудное, тяжкий, двигати, управляти и о интересах отчины малороссийской ридати и радети»¹⁴.

Водночас існує чимало документально підтверджених свідчень, що П.Орлик довго вагався, перш ніж прийняти відповідальне рішення. Адже він прекрасно усвідомлював всю складність і трагізм для долі української державності тих незворотних процесів, що започаткувалися після Полтави в курсі російського двору. Водночас перейняти «в тяжких бендерських умовах» гетьманську булаву – означало не лише перебрати певні репрезентативні функції української сторони в європейських дипломатичних та військових акціях, а й насамперед звалити на свої плечі весь тягар повсякденних турбот, пов'язаних із матеріальним і технічним утриманням своїх сподвижників та війська¹⁵. Невипадково в «Мемуарі» до французького короля (1741 р.) син гетьмана-емігранта, повертаючись до подій далекого 1710 р., зазначав: «Мій батько не хотів прийняти гетьманського уряду, поки безпечність і правда його нації не будуть загарантовані»¹⁶.

П.Орлик розумів, що досягти будь-яких позитивних результатів у тогочасних реаліях було неможливо без вироблення власної політичної доктрини, чітко накресленої програми дій як на найближчу, так і більш віддалену перспективу. Уперше основні постулати його майбутньої політичної програми були озвучені уже в жовтні 1709 р. у «Покірному меморіалі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції», підписи під яким, окрім П.Орлика, поставили генеральний обозний І.Ломиковський, прилуцький

¹⁴ Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.436.

¹⁵ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.12.

¹⁶ Написаний Г.Орликом і поданий 12 лютого 1741 р. «Мемуар для й.в. короля Франції і Наварри» див.: *Westrin Th. Några upplysningar om kosack hermanen Filip Orlik // Historiska Tidskrif. – 1909. – S.36.*

полковник Д.Горленко, генеральний бунчужний Ф.Мирович та кошовий отаман Війська Запорозького К.Гордієнко. У цьому документі обґрунтовувалася необхідність обрання нового гетьмана; висувалися умови, за яких таке обрання ставало можливим; а також вимоги до шведського короля підтвердити готовність вступити у війну проти Росії до того часу, поки «руський народ не вернеться до колишньої своєї свободи», а в разі укладення миру зберегти територіальну цілісність козацької держави; наголошувалося на бажаності союзу Швеції з Туреччиною.

Відразу ж після рішення Бендерської ради новообраний гетьман оприлюднив текст досягнутих між ним і генеральною старшиною домовленостей під назвою «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького. Між ясновельможним Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах»¹⁷, більш відомий широкому загалу як «Конституція Пилипа Орлика» або «Бендерська конституція».

Без сумніву, цю угоду із повним правом можна віднести до найбільш значущих пам'яток української суспільно-політичної та правової думки раннього нового часу. Зокрема, це красномовно доводить і та популярність, якою користуються «Пакти й конституції...» серед дослідників. Сьогодні існує не одна сотня праць, в яких у тому чи іншому контексті згадується або аналізується це джерело. Однак при цьому фахівцям так і не вдалося дійти консенсусу щодо його історико-правової класифікації. Розцінюючи появу акта як «спробу встановлення в Україні конституційного устрою», П.Музиченко, як, до речі, і багато інших представників історичної або історико-юридичної думки (додамо: не наводячи достатньо вагомих на те аргументів), убачає історичне значення його у тому, «що він був першим конституційним актом в Україні»¹⁸. «Конституція», – продовжує він, – в якій гармонійно поєднувались інтереси

¹⁷ Текст цього документа див.: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф.Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских (далі – ЧИОИДР). – Москва, 1847. – Кн.1. – С.1–17; Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Вісник Київського університету: Історико-філологічні науки. – К., 1991. – Вип.2. – С.7–23; Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / Пер. з лат. та прим. М.С.Трофимука. – К., 1994. – С.15–47; Договор и постановление между гетманом Орликом и Войском Запорожским в 1710 году // Источники малороссийской истории, собранные Д.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.II: 1691–1722 // ЧИОИДР. – Москва, 1859. – Кн.II. – С.242–255; Угода та конституція Пилипа Орлика // Розбудова держави. – 1992. – №5. – С.4–13; Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. – К., 1993 та ін. У 2008 р. українським архівістам удалося віднайти українськомовний оригінал пам'ятки, факсиміле якої розміщене на сайті Інституту історії України НАНУ (див.: Договори і постанови прав та вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Филипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, і між генеральними особами, полковниками, і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді затверджені та при вільній елекції формальною присягою від того ж ясновельможного Гетьмана підтверджені року від Різдва Христового 1710 місяця квітня дня 5 [Електронний ресурс]: http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=konst_P_Orl).

¹⁸ Музиченко П. Історія держави і права України. – 3-тє вид. – К., 2001. – С.150.

гетьманської влади і козацької старшини, як провідної верстви в Україні, була в той же час маніфестом державної волі українського народу»¹⁹. На позиціях трактування пам'ятки конституцією стоять і такі сучасні науковці, як О.Кресін, О.Лукашевич, К.Манжул, А.Смолка, Т.Чухліб, В.Шевчук, М.Трофимук, О.Струкевич. Зокрема, на думку останнього, саме в Українській козацькій державі вперше в Європі була реалізована «ідея конституціоналізму»²⁰.

У більш ранній історіографічній традиції пам'ятку як конституцію розглядали, зокрема, В.Замлинський, Л.Мельник, І.Крип'якевич, О.Субтельний, О.Пріцак та інші вчені²¹. Як державно-правовий акт, який «гармонійно» поєднав «суперечливі інтереси тих основних українських політичних сил, що довгі десятиліття змагалися між собою», а саме гетьманату – як уособлення вищої державної влади, козацької старшини – як провідної суспільної верстви та Запорожжя – як автономної державно-політичної одиниці, розглядав «Пакти й конституції...» О.Оглоблин. При цьому він наголошував на тому, що цей документ «мав бути конституцією України і, разом з тим, маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом»²². Помітно обережніше щодо конституційного характеру акта висловлювався М.Василенко. Зокрема, підписану 5 квітня 1710 р. між П.Орликом і репрезентованим тією частиною старшини, що покинула українські терени разом з І.Мазепою, Військом Запорозьким угоду він оцінював як «свого роду українську конституцію, що свідчила про напрям політичної думки в українській еміграції того часу», і яку водночас мала поділяти «й найбільш свідомо частина старшини, що не пристала до Мазепи, а залишилися вірною московському уряду»²³. Як хартію класифікував досягнуті під Бендерами домовленості М.Грушевський²⁴. В історіографії присутня також оцінка їх як договору²⁵. При цьому Д.Дорошенко наголошував, що за певних умов (а саме відродження «самостійної української держави»), цей договір мав автоматично перетворитися на конституційний акт²⁶.

Слід зауважити, що згадувана пам'ятка за своїм змістом значно різнилася від поширеної в юридичній практиці тогочасної форми угод, оскільки стосувалася не стільки забезпечення незалежності Української держави із

¹⁹ Музиченко П. Історія держави і права України. – С.151.

²⁰ Струкевич О. Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму // Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. – Мінськ, 2006. – С.15. До речі, цю ж позицію дослідник відстоює у своїх інших працях.

²¹ Крип'якевич І.П. Історія України. – 2-ге вид. – Л., 1990. – С.218–219; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С.51; Прицак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С.5; Замлинський В. Творець першої української конституції (Пилип Орлик) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С.5; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С.15 та ін.

²² Василенко Н.П. Конституція Филиппа Орлика // Василенко М.П. Вибрані твори: У 3 т. – Т.2: Юридичні праці. – К., 2006. – С.391.

²³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 3-те, доп. вид. – Нью-Йорк; К.; Л.; Острого; Торонто, 2003. – С.330.

²⁴ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.249.

²⁵ Костомаров Н. Мазепинцы // Его же. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – Москва, 1995. – С. 754; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – К., 1991. – С.347; Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. – К., 1918. – С.9–12.

²⁶ Дорошенко Д. Історія України: У 2 т. – Т.2: Від половини XVII століття. – К., 1991. – С.155.

зовнішнього боку, скільки регламентувала на досить тривалий час життєво важливі питання внутрішнього функціонування національного державного організму. Виклад основних принципів Орликової концепції побудови держави містився в 16 параграфах цього законодавчого акта. Вони полягали у встановленні в Україні суспільно-політичного ладу у формі станової гетьманської монархії парламентського типу з чітким розмежуванням владних функцій і визначенням кола обов'язків і повноважень гетьмана та Генеральної ради; колегіальної форми правління на всіх рівнях та виборності всієї державної адміністрації; виведенні православ'я у ранг державної релігії з визнанням окремішності православної церкви; визначенні державних кордонів України згідно зі Зборівським договором 1649 р. та гарантуванні їх недоторканності; регламентації фінансової й господарської сфер; упорядкуванні митної та податкової систем, порядку ведення судочинства тощо.

У преамбулі угоди обґрунтовувалася ідея самостійної і незалежної козацької держави, коротко викладалася історія її взаємин із сусідніми країнами та національно-визвольних змагань українців, підкреслювалася тяглість державотворчого процесу, на основі широкого апелювання до традицій Війська Запорозького та політичної практики Б.Хмельницького виправдовувалася ідея опертя на іноземну військову силу для визволення України з-під царського скіпетра та обрання шведського короля гарантом її державної самостійності; розкривалися мотиви, що обумовили укладання цієї угоди:

«Оскільки дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись, нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького, тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман із Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне – щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей [...], ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом і ухвалили, щоб не тільки його ясновельможність у щасливі дні свого гетьманату стежив за виконанням пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні гетьмани Війська Запорозького»²⁷.

Угода регламентувала відносини між суспільними станами, порядок використання державного (відповідно і полкових) скарбу; забезпечення вольностей козацьких дружин, удів та дітей; проведення генеральної ревізії маєтностей; підтверджувала права та привілеї українських міст, зокрема Києва. Окремими пунктами забезпечувався особливий статус Запорозжя, висувалися вимоги зруйнування всіх збудованих на його території за розпорядженням царського уряду військових укріплень та гарантування прав і

²⁷ Мельник Л.Г. Конституція 1710 року П.Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – Вип.2. – К., 1991. – С.9–10.

вольностей козацтва. Закінчувалася вона присягою нового українського володаря, якою по суті закладалися програмні засади майбутньої діяльності гетьманського уряду й особисто гетьмана як гаранта безпеки та безперерйності функціонування найважливіших сфер державного організму:

«Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького Війська гетьман, присягаю Господові Богу [...] на тому, що будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, з давніми правами та звичаями військовими [...], що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким Військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати, жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а в середині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження [...]. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому Війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників згідно з артикулами правними, справедливості [...]. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую».

10 квітня 1710 р. на вимогу П.Орлика Карл XII підписав «*Diploma assecuratorium pro duce et exercitu zaporoviensi*», чим підтверджував, що Швеція буде вести війну з Росією в інтересах України та виступить гарантом її територіальної цілісності після визволення Гетьманщини з-під влади російського царя²⁸. На важливість для української сторони такого кроку з боку шведського уряду особливу увагу звернув Б.Крупницький, зауваживши при цьому, що, за задумом П.Орлика, шведський протекторат мав забезпечити чинність досягнутих під Бендерами угод на території всієї возз'єднаної під його булавою держави²⁹.

Слід наголосити, що історики особливо підкреслювали той факт, що, акумулювавши у собі досягнення української суспільно-політичної думки другої половини XVII–XVIII ст., «Пакти й конституції...» 1710 р. яскраво продемонстрували спроможність тогочасної української політичної еліти до вироблення й прийняття конструктивних рішень, виведення ідеології національного державотворення на якісно новий рівень. Вони переконливо засвідчили прагнення передової частини українського суспільства «відійти від міфічної Переяславської угоди 1654 р. та Коломацьких статей 1687 р. з Росією й жити згідно з власними традиціями й законами». За твердженням сучасних науковців, «конституційні положення, з одного боку, узагальнили увесь той державотворчий потенціал козацтва, який був накоплений ним з 1648 до 1709 рр., а з іншого – стали невичерпним джерелом для наступних

²⁸ ЧИОИДР. – Вып.1. – Москва, 1847. – С.18–19.

²⁹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.15.

змагань української нації за свою незалежність»³⁰. Також «цей політико-правовий акт враховував інтереси не лише козацтва, як провідної верстви, а й регламентував життєдіяльність інших українських станів»³¹.

На жаль, історія розпорядилася таким чином, що жодного із задекларованих пам'яткою положень гетьманові (за винятком надзвичайно короткочасної апробації на теренах Правобережної України у 1714 р.³²) так і не довелося втілити у життя. Проте «Пакти й конституції...» аж ніяк не можна віднести до розряду політичних утопій, у цілому досить типових для європейської суспільно-політичної думки. Як стверджує М.Василенко, однозначно це була цілком реальна спроба української політичної еліти «єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний лад України»³³. З іншого боку, поява домовленостей засвідчувала цілковиту впевненість П.Орлика в нетривалості еміграційного періоду в діяльності його уряду й швидкому визволенні об'єднаної під його булавою Вітчизни.

Дійсно, у 1711 р. гетьман був як ніколи близьким до здійснення головної мрії свого життя – об'єднання в єдину незалежну державу Правобережної, Лівобережної та Слобідської України. Повстання, підняте ним на Правобережжі у січні 1711 р., набуло значного розмаху. Одне за одним здавалися міста-фортеці. На кінець лютого до гетьмана приєдналися всі (окрім Білоцерківського та Чигиринського) правобережні полки. Здавалося, до остаточної перемоги залишався лише один крок. Але саме тоді фортуна відвернулася від нього. Далися взнаки суперечності в таборі союзників, відсутність єдиного командування з'єднаними військовими силами (разом із гетьманом виступило кількатисячне польське військо прибічників Ст.Лещинського, 50-тисячна татарська орда разом із кількома сотнями запорозького та донського козацтва). Укотре в історії національно-визвольних змагань українського народу свою негативну роль відіграв татарський фактор, коли всупереч укладеній із ханом угоді його загони вдалися до грабежів і насильств. Свій негативний внесок зробила і московська дипломатія, яка поступово звела нанівець усі заходи українського гетьмана, коли, за умовами розгромного для Росії Прутського миру 1711 р., визволення України здавалося близькою реальністю. Однак уже влітку 1713 р. ситуація різко змінилася. Відповідними статтями Адріанопольського договору вносилися істотні зміни в турецько-шведські відносини, а також з'явилися нові акценти в питаннях підпорядкованості Правобережної Гетьманщини. Остаточна доля регіону була вирішена у квітні 1714 р., коли за дозволом турецького султана війська Речі Посполитої зайняли її територію. Відтоді український гетьман в еміграції, слідом за депортованим шведським королем Карлом XII,

³⁰ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – С.350.

³¹ Чухліб Т. Українське коріння європейської демократії: «Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» – перший Основний закон нашого народу [Інтерв'ю] // Голос України. – 2010. – №92. – 21 травня.

³² Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С.23. Загалом це питання залишається в історіографії дискусійним.

³³ Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Учёные записки Института истории РАНИОН. – Москва, 1929. – Т.IV. – С.155.

змушений був покинути Бендери й рушити до Швеції. Почалися роки його поневірянь по Європі, далеко від Батьківщини.

Здамося питанням: які риси характеризують П.Орлика як державника? На жаль, спеціального дослідження, що могло б дати вичерпну відповідь на нього, не існує. Однак наявний історіографічний доробок усе ж дозволяє створити узагальнений портрет політичного діяча, для якого насамперед були характерними широта політичного мислення, тверезість розрахунку, відчуття політичного пульсу тогочасся, уміння вправно маніпулювати суспільними настроями для досягнення власних інтересів.

На перший погляд, дивною може видатися та легкість, з якою 1710 р. П.Орлик пішов на обмеження владних гетьманських повноважень. Однак його біографи впевнені в тому, що це був заздалегідь прорахований учинок політика, продиктований добрим знанням реалій. На цьому наголошував, зокрема, Б.Крупницький, коли зазначав, що «новий гетьман ставив справу широко і хотів опиратися на співчуття всього козацтва України», що дозволяє припустити, «що він охоче розширяв права» останнього, «маючи перед очима автократичний регімент Мазепи, який не користувався популярністю» поспільства³⁴. Подібних поглядів дотримувався й М.Василенко, коли нагадував про те, що П.Орлик був добре обізнаний із тією непростотою ситуацією, яка виникала для І.Мазепи з того, що відносини між ним і старшиною «регулювалися не твердими юридичними нормами, а політичними інтересами московського уряду, який вирішував за статтями всі питання, що були пов'язаними із зіткненнями гетьмана й старшини на ґрунті влади»³⁵. Виваженість подібного рішення підкреслює О.Кресін, зазначаючи, що «автори “Пактів”» вирішили «за доцільне встановити новий порядок здійснення законодавчої влади» через те, що «деякі гетьмани незаконно привласнили собі автократичні повноваження», а це «мало наслідком порушення політичної системи, прав і вольностей населення, збільшення податкового тиску, корупцію, зневажання управлінських кадрів тощо»³⁶. Ще далі у своїх висновках пішов Д.Бовуа, зазначивши, що П.Орлик «за взірця» при вибудові своєї політичної програми взяв «єдину європейську систему, що протистояла абсолютизму»³⁷.

Сангвінік за натурою, гетьман часто зазнавав змін настрою, боляче переживав невдачі та провал своїх найпотаємніших сподівань. Водночас як людина енергійна, контактна, жвава, зацікавлена в пізнанні нового, легко входив у спілкування, викликаючи до себе щирі симпатії. Цікаві спогади про свою першу зустріч з П.Орликом, яка відбулася 11 березня 1710 р. у Бендерах, залишив французький посол у Туреччині Дезаер, який повідомляв до Парижа:

«Новий запорозький гетьман – людина з розумом і зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під

³⁴ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.14.

³⁵ Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика. – С.395–396.

³⁶ Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – С.214.

³⁷ Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2000. – Вип.8/9. – С.322.

москалів. Він прохав протекції для своєї нації його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоби Порта почала війну з москалями»³⁸.

Як бачимо, уже з перших кроків у ролі керманіча Війська Запорозького гетьман для досягнення своїх цілей почав упевнено застосовувати метод, яким особливо широко користуватиметься в майбутньому, – він намагався переконати сторону, у допомозі якої на даний момент був зацікавлений, у тому, що позитивне розв'язання українського питання насамперед перебуває у сфері її політичних інтересів. Подібним чином він діяв 1710 р., готуючи велике національно-визвольне повстання в Україні, для успіху якого намагався втягнути у шведсько-московське протистояння Туреччину, залучити на свій бік кримського хана, вів переговори з молдавським господарем, розгорнув дипломатичну діяльність на Сході. Подібну методику український гетьман-емігрант застосовував у відносинах із Карлом XII та Ст.Лещинським. До неї повертався він, коли намагався використати в інтересах України військовий і дипломатичний потенціал Австрії, Великобританії, Голландії, Данії, Пруссії, Ватикану. Так, у 1725–1728 рр. П.Орлик уміло скористався суперечностями між ганноверською і віденською коаліціями, у боротьбі за Правобережжя одночасно роблячи ставку на Ст.Лещинського й Августа II; намагаючись визволити правобережний і лівобережний регіони, грав на польсько-російському протистоянні.

Заслугує на увагу лист, який П.Орлик 23 квітня 1734 р. відіслав на Січ. Наголошуючи на сприятливості політичного моменту, коли в боротьбі за польський престол Європа виявилася практично розділеною на два ворогуючі табори, гетьман звернувся до запорожців із закликом приєднатися до антиросійської коаліції й силою зброї домогтися визволення України: «Куди ж, если непостоянством нашим утратимо сейчас до висвобождения милой нашей Отчизны, никогда уже такого не найдем и не дочекаемся в потомние часы»³⁹. Це його застереження виявилось пророчим. Востаннє доля повернула йому надію 1739 р., коли спалахнув черговий військовий конфлікт між Туреччиною і Росією. Знову П.Орлик доклав чимало зусиль, аби привернути увагу Порти до українського питання, спонукати кримського хана підтримати виступ запорозького козацтва. У черговий раз звернувся він до запорожців із листом, намагаючись підняти їх на антимосковський виступ в ім'я незалежнення своєї держави⁴⁰. Однак знову його старання виявилися марними. Довга відірваність від України не дозволила П.Орликові врахувати однієї важливої тенденції – у наявних суспільно-політичних реаліях Запорозжя фактично втратило свої державотворчі потенції.

Найвищим досягненням активних дипломатичних акцій гетьмана, без сумніву, слід вважати те, що йому, єдиному зі спадкоємців Б.Хмельницького,

³⁸ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ. – Т.134/135. – Л., 1924. – С.81.

³⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1774–1775. – Т.1. – К., 1998. – С.55–62.

⁴⁰ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – Санкт-Петербург, 1905. – С.787; Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. – 1882. – №6. – С.107.

майже на тридцять років вдалося вивести українське питання в епіцентр європейської політики (у подальшому такої тактики не без успіху намагався дотримуватися у своїй політичній діяльності його син Григор). В.Різниченко зазначав:

«Поставивши ціллю свого життя утворення західноєвропейської коаліції проти Росії, він, щоб схилити до цього держави, входив з ними в зносини, умовляв правительства їх для загального добра до війни з Росією, піднімав українське питання на різних мирових конференціях. [...] Не було в Європі ні однієї такої війни за все його життя, щоб він не пробував скористуватись нею для українських цілей»⁴¹.

Прикладом привернути увагу європейських монархів до України як фактора дотримання політичної рівноваги на континенті та гаранта безпеки на шляху планів російського самодержавства утвердити свою гегемонію можуть слугувати маніфест-звернення до європейських урядів 1712 р. та широковідомий «Вивід прав України» («Дедукція»), в яких володар гетьманської булави, апелюючи до природного права та уроків національної історії, розкривав мотиви, які спонукали українську еміграцію до боротьби з російським царатом. Доводячи справедливість цього протистояння, він, зокрема, наголошував:

«Усім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не бувши ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Усім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрізноманітніших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтвержені самим московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський. Усім відомо, що Петро, цар московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, із наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський. Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного – повернути собі волю»⁴².

⁴¹ Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – С.25.

⁴² Маніфест Пилипа Орлика 1712 р. // *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції... – С.380.

Ми недаремно вдалися до настільки розлогого цитування, адже у цьому – вся сутність політичного кредо гетьмана-емігранта, ідеологічний стрижень його державницьких змагань, які він намагався оперти на норми міжнародного права. Оцінюючи орликівський «Маніфест до володарів і республік», сучасні історики стверджують, що він «сприяв піднесенню опінії самого Орлика і справи України у думці європейської дипломатії»⁴³.

У другому політичному творі, написаному навесні 1712 – на початку 1713 рр. (слід зауважити, що його автентичність і авторство серед груп істориків викликають певні застереження), гетьман виклав своє бачення розвитку взаємовідносин між Україною та Росією; невблаганного процесу інкорпорації останньої козацької держави у свої політико-адміністративні структури; обґрунтував власне апелювання до урядів європейських держав у справі виборення незалежності України; застерігав, що у разі ігнорування цих вимог поширюваний на українських теренах інкорпораційний процес незабаром перекинеться і на інші європейські країни. Автор «Дедукції» підкреслював:

«Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали і проголосили стани України. [...] Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудовування держав, пригнічених лише тому, що повірили в союз»⁴⁴.

У цілому ж, якщо відкинути той негатив, що був створений навколо статі П.Орлика російською офіційною імперською історіографією (так, наприклад, його можна відчуті у закидах із боку А.Скальковського, який, нагадаємо, називав його «другом зрадника», «хитрим Орликом», «позірним спадкоємцем на гетьманство» тощо⁴⁵), то зі сторінок наукових праць постає цілком позитивний образ цього політичного діяча першої половини XVIII ст. Можна вважати, що його колективний історіографічний портрет найкраще узагальнив Б.Крупницький, який писав:

«Діяльність П.Орлика має значну вагу в історії українських визвольних змагань. Він був найвидатнішим представником першої української еміграції. Деякі політичні ідеї його мають іще й сьогодні своє актуальне значення. У його особі Україна здобула надзвичайно активного заступника, що принаймні тридцять років тримав українську справу в активному стані. І хоч як державний муж мав він певні хибі, свого завдання не сповнив, незалежної і з'єднаної України не здобув, то все ж таки його енергійна, вперта і невтомна праця не могла zostатися без наслідків. Вона полишила

⁴³ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.451.

⁴⁴ Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С.86.

⁴⁵ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. – Ч.I. – Одеса, 1889. – С.33.

нам традиції, утворила певні зв'язки з Європою, поставила українську проблему як актуальне питання європейської дійсності першої половини XVIII ст., а це має своє значення не тільки для минулого України, але й для її майбутнього державного життя, в яким пороблені Орликом заходи можуть придатися для скріплення наших зв'язків з Європою на основі певної історичної традиції»⁴⁶.

П.Орлику не поталанило дочекатися того часу, коли козацька Україна знову постане самостійною європейською державою. Серце бунтівного гетьмана перестало битися 26 травня 1742 р. Він помер далеко від рідної землі, в Яссах, у злиднях, розлучений не лише з Батьківщиною, але й зі своїми сподвижниками, друзями, рідними. Як гетьман, П.Орлик не мав в Україні реальної влади. Саме тому мусив обрати для себе інше, аніж будь-хто з його попередників або наступників на цій посаді, поле практичної діяльності. Його програма об'єднання і проголошення незалежності Української козацької держави залишилася як великий теоретичний проект, здійснити який він неодноразово намагався, опираючись на зовнішні політичні сили. За це його нещадно критикувала в майбутньому частина дослідників. Інша ж, навпаки, намагалася зрозуміти і пояснити логіку такого його політичного прийому. Зокрема, до останніх належав М.Грушевський, який, наприклад, уважав, що «Орлик даремно пробував знайти собі яку-небудь підтримку в Європі, намагаючись зацікавити європейські держави українським питанням при всякому конфлікті їх з Росією»⁴⁷, адже їх власні політичні плани були занадто далекими від українських інтересів.

Складно сказати, чи мав якусь вагому підтримку його теоретичний проект у самій Україні – адже в цьому напрямі ще треба проводити серйозні наукові пошуки. Ясно одне: Пилип Орлик залишив по собі багату політичну спадщину, а також сина, що підхопив естафету самостійницьких змагань батька. І аніскільки не перебільшував В.Різниченко, коли стверджував, що «як борець за державно-політичну й національну незалежність України і апологет її самостійності П.Орлик займає цілком окреме місце в галереї українських національних діячів визвольного руху XVIII віку»⁴⁸. Цілком співзвучною цим словам є й характеристика гетьмана-емігранта шведським істориком А.Єнсенем. В опублікованому на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» нарисі він, зокрема, зазначав, що П.Орлик не покладав рук «у невтомній боротьбі за вимріяні образи визволення України»⁴⁹.

«Він знехтував усім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям – аби піднести свою Вітчизну і визволити її з московського ярма», – так сам П.Орлик підсумував політичну діяльність свого попередника на найвищій в Українській козацькій державі посаді. У цих словах він

⁴⁶ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С.14.

⁴⁷ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – С.250.

⁴⁸ *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя і діяльність // *Його жс.* Пилип Орлик – гетьман України; *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповідання. – К., 1996. – С.28.

⁴⁹ *Єнсен А.* Орлик в Швеції // ЗНТШ. – 1909. – Т.XCII. – С.112.

напрочуд точно передбачив і власну політичну долю. «Дон Кіхот», як називав його М.Костомаров⁵⁰, він був не ідеалізованою політичною постаттю, а живою людиною з усіма притаманними їй чеснотами й вадами, гамою переживань, сподівань, пристрастей, життєвих перемог і поразок.

Пилип Орлик залишив глибокий слід в українській історії. Без сумніву, це був один із найвидатніших державників раннього нового часу, по достоїнству оцінити якого ще належить нащадкам. І йдеться не лише про написання повноцінної політичної біографії гетьмана, що, до речі, вимагає значної пошукової роботи в іноземних архівосховищах і сьогодні гальмується станом фінансового забезпечення академічної науки в Україні, а про створення всебічного портрета цієї обдарованої особистості, що неможливо здійснити як без урахування послідовної зміни подієвої панорами українських політичних реалій першої половини XVIII ст., так і тієї інтелектуально-духовної атмосфери, що панувала на той час у самій Україні; тих традицій європейської політичної культури, впливу яких у силу обставин не змогла не відчувати на собі українська політична еміграція; нарешті тих потужних потоків владно-політичних інтересів, що полонили міжнародний простір континенту і в безпосередній залежності від яких опинилося вирішення української справи.

⁵⁰ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – С.738.

The article attempts to offer the historical and historiography portrait of Ukrainian politician hetman in emigration Pylyp Orlyk in the first half of XVIII. Against the background of hetmans biography lightening up his political activity, directed at renewal of Ukrainian Cossack state. Special attention pays for P.Orlyk's theoretical political inheritance.

